

TARİHİ TIP METNİ ÇALIŞMALARINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR ÜZERİNE¹

Şaban DOĞAN²

ÖZET

Tarihî metin çalışmaları dilin tarihine ışık tutmak, gelişimini takip ve ilişkiye girdiği dillerle etkileşim düzeyini tespit etmek bakımından önemlidir. 13. yüzyıldan itibaren metinlerle takip edebildiğimiz Eski Oğuz Türkçesi, Oğuz ağız özelliklerine dayalı, birçok alanda telif ve tercüme ürün verilen ve kaynaklarda genellikle 15. yüzyıla kadar devam edip yerini Klasik Osmanlı Türkçesine bıraktığı ifade edilen dönemdir. Eski Oğuz Türkçesi ürünleri arasında tıp metinleri önemli yer tutar. Sağlık gibi insanların tamamını ilgilendiren bir alanda fazla eser verilmesi şaşırtıcı değildir. Bu metinler etrafında gelişen tıp dili Osmanlı tıbbının yönünü Batıya çevirdiği 18. yüzyıl sonlarına kadar kullanılmıştır. Metinlerin dil özelliklerini tespit amacıyla dil araştırmacıları, içerdikleri malzeme ve ihtiva ettikleri yöntemler bakımından tıp ve eczacılık tarihi araştırmacıları bu metinlere ilgi göstermiştir. Tıp metinleri uzmanlık dili denilen dilin özel bir formunun ürünleridir. Genel dildeki birçok ifade bu metinlerde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Eski Oğuz Türkçesi ve Klasik Osmanlı Türkçesiyle yazılan tıp metinlerinin bir başka özelliği de tıp dilinin, tercüme metinlerden hareketle şekillenmiş olması sebebiyle metinlerde Grekçe, Latince vb. dillerden alınan birçok kelimenin bulunmasıdır. Genel dildeki kelimelerin farklı anlamlarda kullanılması; Arapça ve Farsçadaki alıntuların bu metinlere de yansması sebebiyle bu metinleri çalışmak güçtür ve dikkat, titizlik, alan bilgisi gerektirir. Şimdiye kadar yapılan çalışmaların bir kısmında, yukarıda zikrettiğimiz hususların göz ardı edilmesinden kaynaklanan önemli sorunlar dikkat çekmektedir. Bu çalışmada tarihî tıp metni

¹ Bu makale 15-17 Ekim 2015 tarihleri arasında Çanakkale’de düzenlenen VIII. Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan aynı başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

² Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: sdogan@ibu.edu.tr

çalışmaları ana hatlarıyla değerlendirilmiş, metin seçiminden okuma ve anlamlandırma hatalarına kadar birçok konuda çeşitli tespitler yapılarak çalışmalarda sorunlu olarak değerlendirilen hususlarla ilgili öneriler sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Metin Çalışmaları, Tarihi Tıp Metinleri, Yöntem Sorunları.

ABSTRACT

On The Problems Seen in the Studies of Historical Medical Texts

Medical texts are important in terms of to enlighten the history of language, to follow its development and to determine the rate of relationship with the other languages. Old Oghuz Turkish, which has written texts since 13th century, gave many original and translation works based on Oghuz dialect and it stated in the sources that it continued to 15th century and left its place to Ottoman Turkish. Medical texts have important place in the works of Old Oghuz Turkish. It is not surprising that there are many works on health, which interests all the people. The language of medicine which developed in these works continued until 18th century when Ottoman medicine turned its face to western world. On the one hand some linguists who make studies to determine the properties of these texts on the other hand historians of medicine and pharmacy payed attention to these texts in terms of material they contain and methods. Medical texts are special products of language called language of specialty. Many expressions in these works generally are used in a different sense. Another property of medical texts written in Old Oghuz and Classical Ottoman Turkish is that they contained many Greek, Latin etc. words, as the language of these texts are formed with translations. These texts are hard to study as the expressions used in different senses and there are many Arabic and Persian loan words. Moreover, it requires great care, meticulousness and knowledge of field. Many important problems are met in studies conducted on these texts as the above-mentioned issues have been ignored. In the present study, the studies on historical medical texts are evaluated with the main lines, many determinations are made such as choosing texts to study or detecting meaning etc., and proposals are made for the problematic issues.

Key Words: Text Studies, Historical Medical Texts, Methodological Problems.

Giriş

Eski Oğuz Türkçesi metin çalışmalarına koşut olarak tıp metinleri üzerine de birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu çalışmaların önemli bir kısmını lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Türkiye üniversitelerinin birçoğunda lisansüstü Türk Dili ve Edebiyatı programlarının bulunmasının doğal bir sonucu olarak çeşitli alanlarda

telif/tercüme edilmiş birçok metnin gün ışığına çıkarılıyor ve işleniyor olması sevindiricidir. Ne var ki bu çalışmalarda niceliğin nitelikle paralel gittiğini söylemek mümkün değildir. Alana katkı sağlaması beklenen metin neşirlerinin son zamanlarda yasak savma kabilinden yapıldığını üzülererek ifade etmek gerekmektedir. Genel anlayışın bu olduğu ortamda yeterince titiz çalışmalar beklemek de mümkün görünmemektedir. Gerek bu sebeple ve gerekse tıp metinlerinin dil özellikleri sebebiyle tıp metni incelemelerinde önemli problemler ve çözüm bekleyen sorunlar olduğu müşahade edilmiştir. Bu makalede amaçlanan şimdiye kadar yapılan çalışmalar ışığında bundan sonraki araştırmalarda yapıl(ma)ması gerekenleri işaret ederek daha nitelikli çalışmalar yapılmasına katkı sunmaktır. Makale kapsamında şu ana kadar yapılmış metin çalışmalarının ulaşılabilir olanlarından bir kısmı taranmış, bunlarda görülen ve sorun olarak değerlendirilen hususlar tasnif edilerek çözüm önerileri sıralanmıştır. Yapılan çalışmalardan alınan örnekler makaleye bahse konu çalışmalardaki biçimleriyle alınmış, düzeltmelerle açıklamalar alınan örneklerde ilgili yerlerde ayrıca içerisinde gösterilmiştir. Çalışmada amaçlanan tıp metinlerine özgü sorunlar üzerinde durmak olduğundan diğer metin çalışmalarında da görülen genel problemlere temas edilmemiştir. Tarihî metin çalışmalarında önem arz eden metin seçimi ile işlenen metinlerin metin ve dizin/sözlük bölümleri ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

1. Metin Seçimi

Tarihî metin çalışmalarında metin seçimi önem arz eder. Metin seçiminden kasıt hem çalışılacak metnin hem de metnin çalışmaya esas olacak nüshasının seçimidir. Mevcut çalışmalarda her iki konuyla da ilgili dikkat çeken noktalar vardır. Eski Oğuz Türkçesi döneminde telif/tercüme edilmiş birçok tıp metni bulunmaktadır ve bu metinlerin önemli bir kısmı çalışılmıştır. Ancak bu döneme ait metinlerin tamamının çalışıldığını ifade etmek mümkün değildir. Metinlere genel yaklaşılması, bu metinlerin içerikleri bakımından değerlendirilmemesi sebebiyle bazı metin türleri yeterince çalışılmamıştır. Tıp metinleri içerikleri bakımından koruyucu hekimlikle ilgili metinler, kehhalnameler (göz hastalıkları metinleri), bahnameler (cinsel hastalıklarla ilgili metinler), cerrahnameler, eczacılık metinleri vb. olarak tasnif edildiğinde bazı alanların boş bırakıldığı; bu konularla ilgili metinlere yeterince ilgi gösterilmediği dikkat çekmektedir. Tıp metinleri içerikleri bakımından da farklı kelime kadrosuna sahiptir. Örneğin eczacılık metinleriyle kehhalnameler ya da bahnameler arasında ihtiva ettikleri kelimeler bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Tıp metni çalışacak araştırmacıların metin seçiminde bu hususu göz ardı etmemesi gerekmektedir. 13.-15. yüzyıllar arasında kaleme alınan tıp metinleri içerisinde bahnamelerin yeterince işlenmediğini, bu alanda

boşluklar olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Bu konuda dikkat çekici bir nokta da 16. yy. sonrası metinlere yeterince ilgi gösterilmediğidir.

Metin seçimiyle ilgili vurgulanması gereken ikinci önemli nokta da nüsha tercihidir. Birden çok nüshası bulunan metinlerde çalışanların daha çok istinsah tarihi eski nüshaları tercih ettiği malumdur. Uzmanlık alanı metni olmayan eserlerde bu yaklaşım bir noktaya kadar kabul edilebilir ancak tıp metinlerinde bu tavrın doğru olmadığını düşünüyoruz. Zannımızca metin çalışmalarında eski tarihli nüshalara yönelme eğilimi geç dönem istinsahlı eserlerin dillerinin müstensih müdahalesine maruz kalma endişesidir. Bu metinlerin özel dil ürünü olduğu dikkate alındığında geç dönem metinlerinin müstensih müdahalesiyle değiştirilmiş olma ihtimalinin düşüklüğü anlaşılacaktır. Zira bu metinleri istinsah edenlerin müdahale edebilmeleri ancak ve ancak mahir bir tabip olmalarıyla mümkündür ki müstensihlerin bu nitelikte olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Müellif/mütercim hattı olmayan bir nüshanın, eldeki en eski tarihli nüshadan daha eski ve temiz bir başka nüshadan kopya edilmiş olabileceği akıldan çıkarılmamalı, nüsha tercihinde en eski tarihli nüsha yerine (varsa) harekeli ve yazısı daha okunaklı nüshalar tercih edilmelidir. Müstensihlerin eserlerin dil özelliklerine çok fazla müdahale etmediği, tıp metinlerinin de standart ifadelere çok fazla yer verdiği unutulmamalıdır. Uzmanlık metinleri olmaları ve birçok yabancı kelime ihtiva etmeleri sebebiyle bu metinler çalışılırken en az bir destek nüsha kullanılmalıdır.

Metin seçimiyle ilgili üzerinde durulması gereken bir husus da yeterince titiz davranılmaması sebebiyle zaman zaman mükerrer çalışmalara imza atılmasıdır. Bir metnin birden fazla araştırmacı tarafından çalışılması yadırganacak bir durum değildir ancak yeni çalışmalarda eskiye atıflar yapılarak mevcut çalışmanın eski çalışmadan farklarının vurgulanması beklenir. Bir eser üzerinde birden çok çalışma yapılmışsa beklenti eski çalışmanın eksiklerinin giderilmesi ya da eserin farklı yönleriyle ele alınmış olmasıdır. Konuyu birkaç örnekle daha anlaşılır hale getirmek istiyoruz. 15. yüzyılın önemli hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Türkçenin ilk deneysel tıp eseri olarak görülen Mücerreb-nâme adlı eseri üzerine ikisi yüksek lisans olmak üzere bildiğimiz kadarıyla dört farklı çalışma yapılmıştır (Şenel 1988, Uzel-Süveren 1999, Küçüker 2010, Uysal 2010). Bir yüksek lisans çalışmasının eksikliklerinin giderilerek kitaplaştırılması ya da eserin yeniden ve farklı açılardan çalışılması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bu türden çalışmalarda daha önceki çalışmalara atıf yapılarak eserin neden yeniden çalışıldığının tatmin edici bir biçimde açıklanması beklenir. Oysa yukarıda zikr edilen çalışmaların ilki olan Ünal Şenel'in çalışması eseri kitaplaştıran İlder Uzel ve Kenan Süveren çalışmasında zikr edilmemiştir. Dolayısıyla da Uzel-Süveren çalışmasını inceleyenler eserin ilk kez çalışıldığı hissine kapılmaktadır. Uzel-Süveren çalışmasının Ünal Şenel'in

çalışmasını tamamlamak, eksiklerini gidermek ya da yanlışlardan arındırmak iddiasını taşımadığını ifade etmek gerekmektedir. Kaldı ki yaptığımız karşılaştırmada Uzel-Süveren çalışmasındaki okuma hatalarının Şenel'in çalışmasından çok daha fazla olduğunu gördük. Eser üzerindeki üçüncü çalışma Paki Küçük tarafından yapılmıştır. Küçük, çalışmasında eserin Ünal Şenel tarafından da çalışıldığını vurguladıktan sonra, yaptığı çalışmanın sebebini böylesine önemli bir eserin Uzel-Süveren çalışmasındaki vahim okuma hatalarının böyle bir çalışmayı zorunlu kılması olarak gösterir. Eser üzerindeki son çalışma Uysal'a aittir. Uysal'ın çalışmasında Şenel ve Küçük'in çalışmaları zikr edilmemiş ancak Uzel-Süveren çalışmasına atıf yapılmıştır. Ancak bu çalışmada da Uzel-Süveren çalışması ortadayken eserin neden yeniden çalışıldığı ve bu çalışmayı farklı kılan hususların neler olduğu izah edilmemiştir. Aynı yıl çalışılmış olması münasebetiyle bahse konu çalışmada Küçük çalışmasının görülemediği, dolayısıyla da kullanılmamış olması anlaşılabilir bir durumdur ancak bu çalışma göz ardı edilse bile böyle bir tezde, üzerinde bir kitap bir de yüksek lisans çalışması yapılan bir eserin neden yeniden çalışıldığının açıklanması beklenir.

15. yüzyılın önemli hekimlerinden Hacı Paşa tarafından kaleme alınan Teshil de mükerrer çalışmalara örnektir. Eser 1992 yılında Zikri Turan (Turan 1992) tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır ve bu bilgi tıp metinleriyle ilgilenen araştırmacılar tarafından da gayet iyi bilinmektedir. Hal böyle iken Onur Yıldırım (2010) eseri yüksek lisans tezi olarak yeniden çalışmıştır. Üzerinde doktora çalışması yapılmış bir eserin, üstelik aynı alanda, yüksek lisans çalışması olarak seçilmiş olması ancak doktora tezinden habersiz olunması ile açıklanabilir.

15. yüzyılda İbni Şerif tarafından kaleme alınan Yadigâr-ı İbn-i Şerif Paki Küçük (Küçük 1994) tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Aynı eser 2004 yılında M. Yahya Okutan vd. (2004) tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmada da Küçük ve çalışması hakkında bilgi verilmez. Yukarıda da ifade edildiği üzere bir eserin birden fazla araştırmacı tarafından çalışılması olağandışı değildir ancak eser üzerinde daha önce yapılmış çalışmaları göz ardı etmek, onlarla ilgili bilgi vermemek kabul edilebilir şey değildir. Çalışılmış bir metni yeniden çalışan bir araştırmacının daha önceki çalışmalar hakkında bilgi aktarmaması emeğe saygısızlık değilse bilgisizliktir ve her iki durum da bilimsel olarak etik olmasa gerektir.

Mükerrer çalışmalar yukarıda sıraladıklarımızla sınırlı olmayıp böyle bir çalışmanın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle örnekler sınırlandırılmıştır.

2. Metin Bölümleri

Tıp metinleri sürekli tekrarlanan kalıp ifadelerle dolu olmaları ve içerikleri gereği sınırlı kip, zaman, şahıs vb. ek ihtiva etmeleri sebebiyle şekil bilgisi bakımından orijinallik gösterebilecek nitelikte metinler değildir. Metinleri özel ve değerli kılan kelime kadrolarıdır. Bu sebeple de tıp metinleri çalışılırken hareket noktası eserlerin söz varlıkları olmalıdır. Metinlerin mümkün olduğunca sağlam kurulması, okuma ve anlamlandırma hatalarına dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu gerçek ortadayken yapılan çalışmaların metin bölümlerinde en dikkat çekici husus okuma yanlışlarıdır. Bu yanlışlar da sebep ve örnekleriyle kendi içerisinde sınıflandırılabilir ancak böyle bir tutumun çalışmayı gereksiz yere uzatacağı ve çalışmayı makale sahibine sunulan sayfa sınırını aşıracağı düşüncesiyle konu çok da ayrıntılı işlenmemiştir.

Tıp metinleri içerikleri gereği sadece dilticilerin değil tıp ve eczacılık tarihi araştırmacılarının da ilgisini çekmektedir. Bazı tıp metinleri de bahse konu araştırmacılar tarafından neşredilmiştir. Tıp metinleri içerikleri itibarıyla tıp tarihi ile ilgilenen araştırmacılar tarafından neşredilmesi doğal hatta sadece onlar tarafından çalışılması gereken metinler olarak görülebilir ancak derinlemesine değerlendirmeler yapıldığında meselenin bu kadar basit olmadığını görüleceği inancındayız. İlk bakışta gerek alan ve gerekse tıp diline hâkimiyet bakımından bu metinleri tıp tarihçilerinin daha kolay çalışabileceği, metinlerin onlar tarafından daha kolay işlenip anlaşılacağı gibi bir algı oluşabilir. Bu düşünce bizi eski yazı okumayı bilen tıp tarihçileri bu metinleri rahatlıkla çalışır ve anlar düşüncesine götürür. Ancak bu hususta iki noktanın vurgulanması gerekmektedir. Birincisi Türk tıp dili 19. yüzyıldan itibaren köklü bir değişim yaşamıştır. Bu yüzyıla kadar İslam tıbbının etkisi altında olan Anadolu Türk tıbbi artık yönünü Batı'ya çevirmiş ve dolayısıyla da terim örgüsü yeni baştan şekillenmiştir. İkinci nokta ise tarihî tıp metinlerindeki hastalık algısı ve sebeplerinin modern tıp ile ilgisinin kalmamış olmasıdır. Bilindiği üzere tarihî tıp metinlerinde hastalığın sebebi vücuttaki sıvı dengesinin bozulmasıdır ve hekim tedavi için bu dengeyi tekrar kurmak adına çaba sarf eder. Hastalığa bakışın tamamen farklı oluşu ve terim örgüsünün de zamanla değişmiş olması sebebiyle tıp tarihçilerinin bu metinleri çalışırken daha avantajlı olması gibi bir durumun söz konusu olamayacağı düşüncesindeyiz. Bu ifadelerden tıp tarihçileri tarihî tıp metinlerini çalışmamalıdır gibi bir sonuç çıkarılmaması gerektiğini, sağlam bir altyapıya sahip her araştırmacının bu metinleri çalışabileceğini ifade etmek isteriz. Tarihî tıp metni çalışan tıp ve eczacılık tarihi araştırmacılarının çalıştıkları metnin döneminin dil özelliklerine hâkim olmaları metindeki okuma yanlışlarına zemin hazırlayan hususlardandır:

alasin cebrahenk bir direm **dögesün** (dögesin) yugurasun (yugurasın) (M. 184)

eftimon kim **dögülmüş** (dögülmüş) (M. 150)

üç yıldan sonra **kuvvetü** (kuvveti) geçer (M. 153)

göñül dönmeği ve kısumağı **giderir** (giderür) (Y. 270)

biraz alma suyu **dögülmüş** (dögülmüş) ve sıkılmış ve **süzülmüş** (süzülmüş) ola (Y. 275)

Tıp metinleri uzmanlık metinleri olduğundan günlük hayattaki birçok kelimenin bu metinlerde farklı anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu metinler, Anadolu Türk tıbbının İslam tıbbının devamı niteliğinde olması münasebetiyle, Arapça ve Farsça ile bu dillere Grekçe, Süryanice vb. dillerden geçmiş birçok terim ihtiva eder. Bu durum metinler üzerinde yapılacak çalışmaları zorlaştıran hususlardandır. Gerek tarihî metin çalışmalarında genellikle anlamın göz ardı edilmesinden gerekse bu metinlerin yukarıda da sıralanan terim ve anlam özelliklerinden dolayı çalışmalarda okuma yanlışlarının fazlalığı dikkat çekmektedir. Özellikle yüksek lisans çalışmalarında bu yanlışların had safhaya çıktığını üzülererek ifade ediyoruz. Yapılan çalışmalarda araştırmacıların metin bütünlüğünden uzaklaşarak, metni anlamak için çaba sarf etmek yerine kelimelere yoğunlaşmasından kaynaklanan okuma yanlışları da azımsanamayacak kadar fazladır. Bağlamdan kopuk ve kelimeye yoğunlaşılın bu tür yanlışlara da birkaç örnek vermek istiyoruz:

toğuz aya dek diri olup kuvvet bulup şoğarsa diri olur eger ol za'iflik mühlet virmezse rağmde **olur** (ölür) ya za'if şoğar daşrada **olur** (ölür) (KM. 24)

şifat-ı ma'cün kim göbek **borusunu** (burusunu) (buru: sancı) ve kıluncı ve eskimiş istitlâkı giderür (M. 151)

her birinden bir buçuğ dirhem, **behmenin** (behmeneyn) (behmeneyn: iki behmen, ak ve kızıl behmenler)... (M. 153)

dalağ ağrusuna (ağrısına) fâ'ide eyler ve **bikrinde** (bögrekde) ve **kovuğdan** (kavuşda) (kavuş: Mesane, idrar kesesi.) olan şaşı uvadur ve ağuların **muzaratın** (mażarratın) (mażarrat: Zarar.) def' ider (M. 152)

ana rahminde olan (...?...) (uşağa) üç aydan sonra babası **ba** (yâ) anası sağ elini anasınıñ karnınıñ sağ tarafına koyup (KTL 1. 152b/1-2)

dağı yâküt üç dürlü olur biri şarı ve biri kehl ve biri kızıl olur bunlarıñ birisinden **hâtim** (hâtim: Sözlükte yok) (hâtem: Yüzük.) idüp **getürseler** (götürseler) (getürseler: Sözlükte yok) (götürseler: Taşısalar.) kalbe ferah virür ki kuvvet ve rûha şafâ virüp ve tâ'undan dağı emîn ola mücerredür (KTL1. 22, 72b/14-17)

fi'l-cümle şunda kim kuvvet za'if ola ğışâ nişânıdır hergâh olur kim ölen kimesnenüñ nabzı **yekî** (bigi) (yekî: Dizin/sözlükte yok) (bigi: Gibi) olur (ZM. 10, 7b/13)

ol demürlerin birini ol yarıktan geçürsin şol şarıkıla kim perdeye zarar olmaya ve kaldurasın ve altına başasın çekügi altında kafadan kopmuş kemügi varisa çıkarasın **özluğıla** (uzluğıla) (özluğ: Çalışma sözlüğünde “benlik, özlük“ olarak anlamlandırılmış) (uzluk: Maharet, ustalık) ve çiftile ve anuñ çiftesi südi keser kesmez anuñ çiftesi şöyle gerekdür kim biraz yaşşı ola kim perdeyi dutmaya (T. 94b/4-9)

İncelenen çalışmalarda araştırmacıların okuyamadıkları, anlamlandıramadıkları, sözlüklerde bulunamayan kelimeler için farklı yollara başvurdukları görülmüştür. Metin çalışanların önemli bir kısmı inceledikleri metinlerdeki her yazımın doğru olduğu ön kabulüyle çalışmaktadır. Metin çalışırken müellif ya da müstensihlerin de hata yapmış olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Destek nüsha ile çalışmak bu bakımdan önem arz eder. Karşılaşılan ve anlamlandırılmayan kelimeler diğer nüshalarda da bulunmalı, olası müstensih hataları bu yolla tespit edilmelidir. Harekesiz metinlerde kelimenin imlası doğru da olsa araştırmacıların okuma yanlışlarına rastlanmıştır. Bir kısım araştırmacının anlamını bulamadığı kelimeleri metne alıp sözlüğe dahil etmediği görülmüştür ki bu tavrın yanlış olduğu düşüncesindeyiz. Kelimeyi metinde okuyup sözlüğe almamak çalışmanın güvenilirliğini zedeleyecektir. Kelimeyi okuyup (okuma denemesi yapıp) anlamlandırmadan geçmek ya da ona bir anlam yakıştırmak tarihin hiçbir döneminde var olmamış gölge kelimeler türetme sonucunu doğurabilir. Bu konuda da birkaç örnek vermek istiyoruz:

murd yimişi buçuğ dirhem bir çömleğe koyu ve miğdârınca şü koyu ve kaynada kim şarâbuñ birazı gide ve kaynadurken ‘avrat yidi kerre buğuna dura ve andan **andura** (endüre) (andura: Sözlükte yok) (endüre: İndirse) (KTL 2. 53b/5-7)

ammâ şâfrâdan yâhüd kıandan olup **mâlâ** (mâlâ sözlükte yok) ya‘nî **seviler** (sözlükte yok) imdi bu ‘illete dahî kifâl şamarından şan alalar (KTL 2. 20b/14-15)

baş muğkem tirâş idüp ve gül yağın sirke ile çalkayup tâ kim **muhat** (oht) (muhat: Sözlükte yok) (**oht**: Vakit, çağ) olduğa başına sürseler nâfi‘dür (KTL 2. 20b/16-17)

merhem-i mübârek qarhaları ve ziyâde ūrı olanları **âzmân** (az zamân) (âzmân: Sözlükte yok) içinde bitürür (T. 75a/11-12).

Okunamayan ve anlamlandırılmayan kelimeler için yapılabiliyorsa okuma denemesi yapmak, çalışmanın metin bölümünde orijinal imlayı okuma denemesinin yanına yapıştırmak, sözlük kısmında da kelimeyi soru işaretiyle göstermek doğru olacaktır. Ancak bu yola da karşılaşılan her zorluk için başvurmamak gerekmektedir. İncelediğimiz çalışmalarda gördüğümüz bir madde başı kelimeyi de bu duruma örnek olarak vermek istiyoruz. Bahse konu çalışmanın dizininde tarihî tıp metinlerinin hemen tamamında görülen beyni “beyin“ kelimesi aşağıdaki gibi verilmiştir:

beyn : Beyin.

b.-i 82a/15

beyni : (?) 21b/3

b.-ler 61a/5

3. Dizin-Sözlük Bölümleri

Dizin-Sözlük bölümleri tarihî tıp metni çalışmalarındaki problemlî bölümlerden birisi olarak dikkat çeker. Eserlerin sözlük bölümleri birçok sorunlu ve sıkıntılı durum ihtiva eder. Bu sorunlardan birisi eserlerde özellikle Grekçeden geçen kelimelerin çok şekilliliğidir. Müellif / müstensihlerin aynı kelimeyi birden fazla biçimde yazması sık karşılaşılan bir durumdur.

Zannımızca çok yazımlı kelimelerde araştırmacı doğru şekle yönelmeli, metinde aynı kelimenin birden fazla yazımı mevcutsa ve bu yazımlar imla hatası olarak değerlendirilemeyecek nitelikteyse çalışmanın dizin/sözlük kısmında sadece asıl şeklin anlamı verilerek diğer şekillerde anlam verilmeden bu şekle göndermeler yapılmalıdır. Bu tavır kelimenin asıl biçimi (olması gereken) hakkında fikir verecek ve bu çalışmayı kullananları doğru yönlendirecektir.

çınımā bk. çınıtyāne.

çınıtyā bk. çınıtyāne.

çınıtyānā bk. çınıtyāne.

çınıtyāne Yılan otu (*Gentiana lutea*) (A. 559).

ıklımıyā bk. ıklımıyā (A. 761).

ıklımıyā bk. ıklımıyā (A. 713).

ıklımıyā Bakır, gümüş ve altın gibi madenlerin eritilmesi sırasında meydana gelen köpük, çökeklere ve posalara verilen ad (A. 713).

Sözlüklerde alıntı kelimelerin hangi dilden alındığı da gösterilir. Yapılan çalışmaların dizin/sözlük bölümlerinde bu konuyla ilgili de üzerinde önemle durulması gereken hususlar bulunmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere tıp metinlerinde kökeni sadece Arapça ve Farsça değil Grekçe, Süryanice, Sanskrit vb. diller olan kelimeler de yer almaktadır. Birçok çalışmanın dizin/sözlük bölümünde madde başlarından sonra bu dillere gönderme yapılmaktadır. Sözlükçülük tekniğinde aslolan kelimenin hangi dile ait olduğunu vurgulamak değil kaynak dili göstermektir. “Kaynak dil, sözün ait olduğu dili değil, alındığı dili ifade eder (Karaağaç 2013, 533).“ Bu sebeple madde başlarında alıntılar gösterilirken kelimenin ait olduğu dil yerine hangi dilden alındığı dikkate alınmalıdır. Tarihî tıp metni

çalışmalarının önemli bir kısmında bu hususa riayet edilmediği, kaynak dil (verici dil) yerine kelimenin ait olduğu dilin gösterildiği görülmektedir:

- ısbānāḥ** Gr. ıspanak, ıspanakgillerden bir bitki (Mün. 382).
mālīḥūlyā Y. Kara sevda, kuruntu, vesvese, melankoli hastalığı (GB. 942).
saḫmūniyā Yun. bingöz otu, mahmudiye otu, çit sarmaşığigillerden, yaprakları ok ucu biçiminde, çiçekleri soluk sarı renkte, çok yıllık ve otsu bir bitki (KTL 1. 143).
kaṅtariyūn Yun. Hekimlikte kullanılan sarı çiçekli, acı köklü, küçük bir bitki (MİB. 325).
mayıs Lat. Mayıs (MT. 241)
afsentín Gr. Pelin otu, yavşan otu, Anadolu'da yirmi kadar türü bilinen ve veronika olarak da adlandırılan bitki (Artemisia absinthum) (A. 457).

Grekçe MÖ 9. yy ile MS 6. yüzyıl arasında Antik Yunanistan ve Doğu Akdeniz havzasında kullanılan ölü bir dildir ve bilindiği kadarıyla Türkçenin bu dil ile doğrudan teması olmamıştır. Dolayısıyla da bu dilden kelime almış olması mümkün değildir. Tıp metni çalışmalarında Grekçe olarak verilen yukarıdaki kelimeler Türkçe metinlere Grekçeden değil Arapça ve Farsçadan geçmiştir. Bu sebeple de dizin/sözlük çalışmalarında bu kelimelerin Grekçe olarak gösterilmesi doğru değildir. Aynı durum Türkçeye Arapça ve Farsça kanalıyla Yunanca, Latince ve diğer dillerden geçmiş kelimeler için de geçerlidir. Metinlerde sadece verici dil (kaynak dil) değil kelimenin ait olduğu dil de vurgulanmak isteniyorsa gerekli açıklamalar yapılmak suretiyle bu kelimelerin ait olduğu dil de gösterilebilir.

Tıp metinlerinde müşahade edilen sorunlu durumlardan birisi de bu metinlere Arapça ve Farsça kanalıyla giren bazı kelimelerdeki u/o sesidir. Metinlerde kullanılan alfabede /o/ ve /u/ seslerinin ayrı bir harf ya da işaretle gösterilmemiş olması sebebiyle bazı kelimelerin /o/ ile mi yoksa /u/ ile mi okunması gerektiği tartışma konusudur. Kimi araştırmacılar bu kelimeleri /u/ kimileri /o/ ile okumaktadır. Tartışmalı kelimelerden bazıları aşağıdadır:

- efyūn ~ afyōn
limūn ~ limōn
eftimūn ~ aftimōn
enisūn ~ anīsōn

Yukarıdaki kelimeleri ve benzerlerini hem /u/ hem de /o/ lu okuyanların haklı olduğunu düşündürecek gerekçelerinin olduğunu ifade etmek isteriz. /u/ ile okuyanlar bu kelimelerin doğrudan Grekçe, Latince ve Yunancadan gelmediğini, Arapça kanalıyla geldiğini; doğal olarak da Arapçanın bu sesi tanımaması sebebiyle bahse konu kelimelerin /u/lu okunması gerektiğini iddia edebilir. Kelimeleri /o/lu okuyanlar ise bu türden

kelimelerin sadece Arapça kanalıyla değil Farsça kanalıyla da geldiğini, Farsçada /o/ sesinin mevcut olduğunu, bu kelimelerin de /o/lu okunması gerektiğini düşünebilir. Bizce her iki görüşün de haklılık payı vardır. Bu meselenin çözümü de kolay olmasa gerektir. Zannımızca tıp metinlerine Arapça ve Farsça kanalıyla gelen bu türden kelimeleri sadece /o/ ya da sadece /u/ ile okumak çözüm değildir. Sadece /u/ ile okumak metinlerde kullanılan ve günümüzde de yaşayan bazı kelimeleri tartışmalı hale getirecektir. Örneğin metinlerde geçen ve /u/ ile okunan eftimun kelimesi atfimon biçiminde Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Aynı şekilde kimi metinlerde /u/lu okunuş tercih edilen limon kelimesi Türkiye Türkçesinde /o/ludur. Bu kelimeleri /u/lu okumak tarihsel süreçte u>o değişmesinin gerçekleştiğini iddia etmek anlamına gelecektir ki bu değişimin hangi fonetik gerekçeyle gerçekleştiğini açıklamak zordur. Bugün ölçünlü dilde /o/lu biçimleri kullanılan tüm kelimeleri tarihi metinlerde de /o/lu okumak gerekir düşüncesinin de doğru olmadığı inancındayız. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /o/lu biçimleri kullanılan bu kelimelerden bir kısmının ağızlarda /u/lu biçimlerinin de var olması³ bu düşüncüyü tartışılır hale getirmektedir. Bizce bu kelimelerle ilgili olarak yapılması gereken ölçünlü Türkiye Türkçesinde yaşayan biçimleri de göz ardı etmeden tespit edilebiliyorsa aracı dili tespit etmek ve Farsça kanalıyla gelenleri /o/lu okumak olmalıdır. Bunu tespit etmenin çok da kolay olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bir başka yöntem de transkripsiyonlu metinleri incelemek ve bu kelimelerin metinlerdeki durumuna bakmak olacaktır. Bu meselenin çalışma sınırlarını aşması sebebiyle daha fazla ayrıntıya girmek istemiyoruz ancak konuyu mevcut malzemeler ışığında farklı açılardan değerlendirdiğimiz bir başka çalışmaya bırakıyoruz.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Tarihî tıp metni çalışmalarının nitelik ve nicelik itibariyle beklenen noktada olmadığı aşıkardır. Bu metinlere ilgi duyan araştırmacıların metin ve nüsha seçiminde daha dikkatli davranması gerekmektedir. Özellikle katalog taraması yapıldıktan sonra tespit edilen metin hakkında ayrıntılı bir inceleme yapılmalı, eser ve müellifi/mütercimi ile eserin daha önce çalışılıp çalışılmadığı ayrıntılı olarak araştırılmalı; araştırma yapılırken aynı eserin kataloglara farklı adla kaydedilmiş olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

³ Mesela limon kelimesi Diyarbakır ağzında leymun biçiminde dar-yuvarlak ünlülüdür. Bk. TDK Türkiye Türkçesi Ağzıları Sözlüğü (İnternet Eriş. Tar: 13.10.2015).

Metin tespit edildikten sonra ulaşılabilen tüm nüshalar karşılaştırılmalı, istinsah tarihine bakılmaksızın en okunaklı olanı (varsa hareketli nüsha) tercih edilmeli, en az bir destek nüshası kullanılmalıdır.

Metinlerdeki okuma yanlışlarını en aza indirmenin yolu metni anlamaya çalışmaktır. Kelimeden ziyade cümleye yoğunlaşmak ve metinde ne anlatılmak istendiğini anlamak önemlidir. Bunun için de eski tıp anlayışına vakıf olmak gerekmektedir. Dolayısıyla da bu metinleri çalışacak araştırmacıların önce tıp yazmalarındaki egemen anlayışı bilmesi gerekmektedir.

Okuma yanlışlarını en aza indirebilmek adına tarihsel tıp sözlüklerinden yararlanılmalı, sözlüklerde ve diğer çalışmalarda tespit edilemeyen kelimelerde (yapılmışsa) sadece okuma denemesi yapıldığı çalışmalarda vurgulanmalıdır.

Dizin/sözlük bölümleri oluşturulurken yukarıda sıralanan hususlara dikkat edilmeli, sözlükçülük tekniğine aykırı uygulamalardan kaçınılmalıdır.

Eser Kısaltmaları

- A.** Terceme-i Akrahâdîn (Doğan 2009)
- GB.** Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân (Elbir 2000)
- KM.** Kitâbü'l-Mühimmât (Özçelik 2001)
- KTL 1.** Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (Bekmez 2009)
- KTL 2.** Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (Cavlazođlu 2009)
- M.** Mücerreb-nâme (Uzel-Süveren 1999)
- MİB.** Mu'âlecât-ı İbn-i Baytar Tercümesi (Şarkışla 2013)
- Mün.** Müntahab-ı fi't-Tıbb (Güven 2005)
- T.** E't-Teshil fi't-Tıbb (Yıldırım 2010)
- Y.** Yâdigâr (Okutan vd. 2003)
- ZM.** Zâhire-i Murâdiyye (Demir 2002)

Kaynaklar

- Bekmez Hasan (2009), **Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b), İnceleme-Metin-Sözlük**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Cavlazođlu Ahu (2009), **Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (1a-72a), İnceleme-Metin-Sözlük**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

- Demir Hüseyin (2002), **Zâhire-i Murâdiyye - Mü'min bin Mukbil Sinobî, İnceleme-Metin (1-80. Varaklar Arası)-Dizin**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Doğan Şaban (2009), **Terceme-i Akrabâdîn – Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Elbir Zekiye Gül (2000), **Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Güven Meriç (2005), **Abdülvehhâb bin Yûsuf'un Müntahab-ı fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Karaağaç Günay (2013), **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Küçüker Paki (2010), **Mücerreb-nâme Şerefeddin Sabuncuoğlu**, Kültür Ajans Yayınları, Ankara.
- Okutan M. Yahya, Doğan Koçer, Mecit Yıldız (2003), **Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul.
- Özçelik Sadettin (2001), **Kitâbü'l-Mühimmât**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Şarkışla, (2013), **Mu'âlecât-ı İbn-i Baytar'ın XVII. Yüzyıl Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin "1b/49a")**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Şenel Ünal (1988), **Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu'nun Eseri Mücerrebnâme (İnceleme-Metin-Transkripsiyon-İndeks)**, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Turan Zikri (1992), **Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshîl (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.
- Uysal Feriştah Funda (2010), **"Mücerrebnâme" Edisyon Kritik İncelemesi ve Dizini**, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Uzel İlter, Kenan Süveren (1999), **Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri - 1468)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yıldırım Onur (2010), **E't-Teshil fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshîli'l-Mevlâna Şemseddin) İnceleme-Metin-Dizin**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

